

ΓΥΑΛΙΝΟ ΑΝΑΓΛΥΦΟ ΚΥΠΕΛΛΟ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΙΣΑΜΟ, ΒΔ ΚΡΗΤΗ

Μαρία Σκόρδου
ΥΠΠΟΑ - Εφορεία Αρχαιοτήτων Χανίων
miskordou@culture.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Οι εργασίες, στο πλαίσιο του ενταγμένου έργου (ΕΣΠΑ, 2007-2013), είχαν ως αποτέλεσμα την περαιτέρω διερεύνηση της έκτασης και οργάνωσης της πόλης καθώς και της νεκρόπολης της ρωμαϊκής Κισάμου. Η σωστική ανασκαφή στο δυτικό νεκροταφείο έφερε στο φως έναν οικογενειακό λαξευτό θαλαμωτό τάφο των ρωμαϊκών χρόνων. Πρόκειται για υπόγειο παραλληλόγραμμο θάλαμο, τραπεζοειδούς διατομής με δρομική είσοδο και άνοιγμα στην οροφή, ο οποίος έχει δεχτεί αλληπάλληλους ενταφιασμούς. Στα κτερίσματα περιλαμβάνονται αριστά κυρίως γυάλινα μυροδοχεία, πήλινα αγγεία, οστέινα και μετάλλινα αντικείμενα που μαρτυρούν την οικονομικοκοινωνική κατάσταση των νεκρών και δεικνύουν τη μεγάλη χρονική διάρκεια χρήσης του οικογενειακού τάφου, από τον 1^ο αι. μ.Χ. έως τον 3^ο αι. μ.Χ. Ξεχωρίζει ένα μοναδικό γυάλινο ανάγλυφο κύπελλο πολυτελείας του 1^{ου} αι. μ.Χ. Είναι κατασκευασμένο με την τεχνική της εμφύσησης σε μήτρα και φέρει την ανορθόγραφη επιγραφή «ΛΑΒΕ ΤΗΝ ΝΕΙΚΗΝ».

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: Κρήτη, Κίσαμος, μήτρα, κύπελλο, ενεπίγραφο.

MOLD-BLOWN GLASS BEAKER FROM KISSAMOS, NW CRETE

ABSTRACT

Our knowledge of the Roman city and necropolis of Kissamos was enriched, on occasion of a project carried out under the supervision of the Ephorate of Antiquities of Chania, in 2015. In the west cemetery of ancient Kissamos, a new family rock-cut chamber tomb came to light. The rectangular subterranean chamber of a trapezoidal vertical section with a roof opening, received multiple burials. The offerings, included several mainly glass unguentaria, clay vessels, bone objects, beads and gold sheets, demonstrate the long use of this family grave, from the 1st c. A.D. to the 3rd c. A.D. Of particular interest is an imported mold-blown glass drinking vessel of luxury ware. It is an inscribed cylindrical beaker of the 1st c. AD, bearing the Greek inscription “ΛΑΒΕ ΤΗΝ ΝΕΙΚΗΝ (incorrect orthography for “CATCH THE VICTORY”).

KEYWORDS: Crete, Kissamos, mold-blown, beaker, inscribed.

Η εργασία αυτή έρχεται να συμπληρώσει την πρώτη παρουσίαση ενός πρόσφατου μοναδικού ευρήματος από την Δυτική Κρήτη,¹ το οποίο ήρθε στο φως κατά τη διάρκεια σωστικής ανασκαφής, στο δυτικό νεκροταφείο της Κισάμου. Πρόκειται για

DOI: <https://doi.org/10.25145/j.fortunat.2020.32.47>

FORTVNATAE, N° 32; 2020 (2), pp. 741-756; ISSN: 1131-6810 / e-2530-8343



ένα γυάλινο αγγείο πολυτελείας, ένα ανάγλυφο κύπελλο κατασκευασμένο με την τεχνική της εμφύσησης σε μήτρα.

Η κωμόπολη της Κισάμου, μια παράλια πόλη στη βόρεια ακτή της δυτικής Κρήτης είναι χτισμένη επάνω στα κατάλοιπα της αρχαίας ομώνυμης πόλης, της οποίας η θέση συμπίπτει με αυτή της σύγχρονης, **εικ. 1**. Στα υστεροϊλασικά-ελληνιστικά χρόνια η Κίσαμος υπήρξε μικρή πολίχνη με λιμάνι,² ενώ μετά την ρωμαϊκή κατάκτηση της Κρήτης το 67 π.Χ. και κυρίως κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους ανοικοδομείται και ακμάζει³ χάρη κυρίως στην ειρήνευση που επέβαλλαν στο Αιγαίο οι Ρωμαίοι και στις εξαιρετικά ευνοϊκά οικονομικές συνθήκες, τις οποίες δημιούργησε η Pax Romana. Η θέση του ελληνορωμαϊκού νεκροταφείου της αρχαίας Κισάμου ήταν σε άμεση γειτονία με την πόλη, στο βορειοανατολικό τμήμα της, κοντά στην αρχαία ακτογραμμή, **εικ. 2**. Το δυτικό νεκροταφείο της αρχαίας πόλης είναι γνωστό, με χρήση αδιάλειπτη από το α' μισό του 1^ο αι. μ.Χ. έως και τον πρώιμο 3^ο αι. μ.Χ. χωρίς ιδιαίτερη οργάνωση ανά εποχή.⁴

Η πρόσφατη έρευνα αποκάλυψε έναν θαλαμωτό οικογενειακό τάφο που ανήκει στον τύπο του λάξευτου θαλαμωτού τάφου με δρομική είσοδο και άνοιγμα στην οροφή,⁵ με τη χρήση εργασμένων λιθοπλίνθων στη διαμόρφωση της εισόδου και των θρανίων, **εικ. 3, σχ. 1**. Η πρακτική της λάξευσης του βράχου αποτελεί σύνθετο φαινόμενο από την προϊστορική περίοδο, με μακρά παράδοση σε όλη τη Μεσόγειο. Ο τύπος είναι ένα αντιπροσωπευτικό είδος της ταφικής αρχιτεκτονικής, διαδεδομένο σχεδόν σε όλη την Κρήτη και θεωρείται ως ο χαρακτηριστικός τύπος αστικού ρωμαϊκού οικογενειακού τάφου. Ο θάλαμος έχει δεχτεί αλλεπάλληλους ενταφιασμούς σε δύο ορθογώνια επιμήκη πλευρικά κτιστά θρανία, διατεταγμένα σε σχήμα ανάποδου Γ, στη βόρεια και ανατολική πλευρά του θαλάμου. Η συνεχής χρήση του χώρου με την τακτική του παραμερισμού του προγενέστερου νεκρού καθώς και η ποιότητα του βραχώδους πετρώματος, συντέλεσε ώστε να διαταραχθεί σημαντικά η εικόνα των ταφών.

Στα κτερίσματα περιλαμβάνονται προσιτά αντικείμενα ευρείας κατανάλωσης που εξυπηρετούσαν την ταφική τελετουργία. Οι νεκροί συνοδεύονταν από επτά μόνο πήλινα αγγεία, μερικά οστέινα και γυάλινα μικροεργήματα καθώς και σιδερένιες στεγγίδες. Τα επίρραπτα χρυσά τρίλοβα φύλλα που ήρθαν στο φως κοσμούσαν προφανώς το

¹ Για την προκαταρκτική παρουσίαση της σωστικής ανασκαφής, στο πλαίσιο του έργου «Έργα Συλλογής... Κισάμου» (ΕΣΠΑ, 2007-2013), βλ. Σκόρδου, 2015, 1262-1263, **εικ.** 117-120· Σκόρδου, 2020.

² Τα έως σήμερα ανασκαφικά στοιχεία τεκμηριώνουν μια περιορισμένη σε έκταση εγκατάσταση, βλ. Σκόρδου, 2000.

³ Για την Κίσαμο, βλ. Πωλογιώργη, 1985· Gondicas, 1988, σ. 163-170· Μαρκουλάκη - Martinez Fernandez, 2000-2001: 147-158· Μαρκουλάκη - Χριστοδουλάκος - Φραγκονικολάκη, 2004: 355-373.

⁴ Βλ. Σκόρδου, 2018: 2-3, σημ. 3-4· Σκόρδου, 2020: 713, σημ. 3 με συγκεντρωμένη τη σχετική βιβλιογραφία. Την ίδια χρονιά ανασκάφθηκε πλησίον ένας κτιστός καμαροσκεπής τάφος μακεδονικού τύπου, βλ. ό.π. Σκόρδου, 2018: 1-17.

⁵ Παράλληλα δημοσιευμένα παραδείγματα με χαρακτηριστικό το άνοιγμα στην οροφή δεν είναι γνωστά.



Εικ. 1. Χάρτης.

νεκρικό ένδυμα, ενώ τα χάλκινα αποτμήματα και τα μολύβδινα ελάσματα αποτελούσαν επένδυση ξύλινων κιβωτιδίων και άλλων εξαρτημάτων, αντίστοιχα. Από τη μέχρι σήμερα συντήρηση του υλικού έγινε δυνατή η ταύτιση περισσότερων από σαράντα γυάλινων αγγείων, τα οποία σώζονται σε αποσπασματική κατάσταση. Αναγνωρίστηκαν αγγεία μυροδόχα και κύπελλα, η πλειονότητα των οποίων ανήκει σε κοινούς και διαδομένους τύπους με την τεχνική του ελεύθερου φυσήματος, που εμφανίζονται και επικρατούν από το 1^ο αι. μέχρι τον 3^ο αι. μ.Χ., στην Κρήτη και σε ολόκληρη τη λεκάνη της Μεσογείου. Μεταξύ των αγγείων απαντούν χυτροειδή κύπελλα, σφαιρικά με ευρύ χείλος και κοντό λαιμό⁶ και τετράπλευρα με καμπυλωτά περιγράμματα και ελλειψοειδείς εμβάθυνσεις ενώ ξεχώρισε το άωτο κυλινδρικό κύπελλο με την ανάγλυφη διακόσμηση. Βρέθηκε τοποθετημένο όρθια στην περιοχή του κρανίου στο βόρειο θρανό του τάφου, όπου εκεί διαπιστώθηκε ότι τα οστά ανήκουν σε δύο τουλάχιστον σκελετούς (ταφή 2, Α7).

ΚΥΠΕΛΛΟ ΜΕ ΑΝΑΓΛΥΦΗ ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ (Γ 91) εικ. 4α-ε

Διαστάσεις: Ύψ.: 6,5 εκ. Διαμ.: 7,8 εκ.

Κατάσταση διατήρησης: Σχεδόν ολόκληρο, με μικρές αποκορούσεις. Δεν σώζεται ο πυθμένας.

⁶ Έχει προταθεί η ερμηνεία ορισμένων τύπων ως σκευών για καλλωπιστικές ουσίες, βλ. Vessberg, 1956: 139, 198-9.



Εικ. 2. Απόσπασμα χάρτη της πόλης με τη θέση του νεκροταφείου.

Τεχνική: Εμφύσηση σε μήτρα. Χύτευση με χρήση κλειστής τριμερούς μήτρας, στο εσωτερικό της οποίας υπάρχει εσώγλυφος διάκοσμος, που αποτυπώνεται στην εξωτερική επιφάνεια του παραγόμενου αγγείου. Η μήτρα αποτελείται από δύο κάθετα κοίλα τμήματα που ενώνονται σε επίπεδο πυθμένα και τη βάση. Η τεχνική της πολυμερούς μήτρας εφευρέθηκε και εξελίχθηκε, προκειμένου να παραχθούν προϊόντα που μιμούνται μετάλλια πρότυπα με σφουρήλατο διάκοσμο.⁷

Περιγραφή: Γυαλί λεπτό υπόλευκο, αχνοίτρινο θαμπό, με ανοικτή καστανή χροιά. Σώμα κυλινδρικό με επίπεδη έδραση και άπεργο χείλος, αποκλίνουν με οριζόντια γλυφή εσωτερικά.⁸ Το σώμα με κατακόρυφα τοιχώματα κοσμεύεται σε τρεις ζώνες που χωρίζονται με οριζόντιες ανάγλυφες γραμμές. Στη μεσαία ζώνη φέρει έκτυπη επιγραφή στην ελληνική γλώσσα, η οποία είναι συνεχής σε μια σειρά και χωρίζεται σε δύο τμήματα (*ΛΑΒΕΤΗΝ//ΝΕΙΚΗΝ*), **σχ. 2**. Συνοδεύεται από δύο σειρές άνω και κάτω με έξι στεφάνια. Το κάθε τμήμα φέρει κυκλικά σχηματοποιημένα μοτίβα, που αποδίδονται από δύο ομοκέντρους κύκλους με ακτινωτές γραμμές ανάμεσά τους και με κυματοειδείς γραμμές, κορδέλες στη βάση τους. Κάθε στεφάνι επαναλαμβάνεται

⁷ Για την τεχνική, βλ. Matheson, 1980: 43, κ.ε. Stern, 1995: 70-72, για πρόσφατες μελέτες βλ. Fontaine-Roussel-Ode, 2010: 180. Για μήτρες, βλ. Stern, 1995: 46-47· Van den Dries, 2007: 23-38· Αντωνάρας, 2009: 93-94· Γυατιάδου, 2013: 60-61.

⁸ Για κύπελλα όμοιου σχήματος και μεγέθους, αλλά με διαφορετική διακόσμηση ανάγλυφων φύλλων, βλ. Wight, 2000: 61-79.

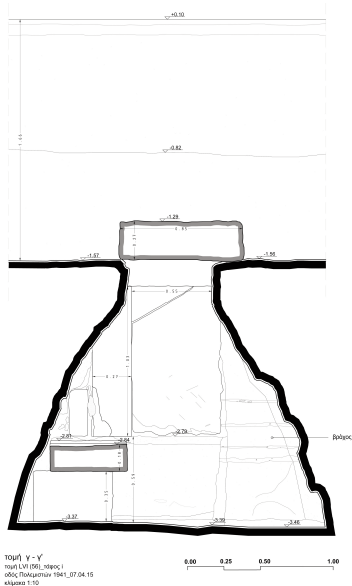


Εικ. 3. Άποψη του τάφου από την οροφή (ΕΦΑ ΧΑΝΙΩΝ).

τρεις φορές σε κάθε πλευρά. Από ένα κάθετο κλαδί φοίνικα στις δύο διαμετρικά αντίθετα πλευρές του, κρύβει την γραμμή της κατακόρυφης ένωσης κατά μήκος των κομματιών της τριμερούς μήτρας, από το χείλος στη βάση. Η επιγραφή *ΛΑΒΕ ΤΗΝ ΝΕΙΚΗΝ* είναι γραμμένη ανορθόγραφα, με σύνθημα υπέρ της επιτυχίας του χρήστη. Το ορθογραφικό λάθος της φράσης εξηγείται στο πλαίσιο ενός φωνητικού φαινομένου, τον Ιωτατισμό, που παρατηρείται στην ύστερη ελληνιστική εποχή, όπου οι απλοί άνθρωποι μπερδεύουν τα ομόηχα φωνήεντα ή διφθόγγους, συγχέοντας συχνά το *ι* με το *ει*.

Το κύπελο αποτελεί ένα εξαιρετικό και μοναδικό εύρημα σχεδόν άριστης διατήρησης. Ανήκει σε μια ολιγομελή ομάδα ανάγλυφων κυπέλων με κυλινδρικό σώμα που φέρουν την ελληνική επιγραφή, η οποία λέει στον κάτοχο να πάρει την νίκη. Για την επιγραφή έχουν προταθεί διάφορες ερμηνείες. Η τοποθέτησή του σε τάφους ήταν συμβολική και υποδήλωνε ίσως την επιθυμία των συγγενών για την εξύψωση του νεκρού στη σφαίρα του νικητή (Perdrizet, 1906: 8 κ.ε.). Η ευχή που φέρει το αγγείο παραπέμπει στις απολαύσεις και αποτελεί μάρτυρας συμποσιών⁹ που συμμετείχε ίσως ο νεκρός. Πιθανότατα σχετίζεται με αγώνες οινοποσίας όπως προκύπτει από κύπελλα ίδιου σχήματος,

⁹ Σχετικά με τα συμπόσια στις επαύλεις της Κισιάμου, βλ. Μαρκουλάκη, 2009· Παπαδάκη-Μιλιδάκης, 2013: 39 κ.ε.



Σχ. 1. Τομή του τάφου (ΕΦΑ ΧΑΝΙΩΝ - Μ. Χατζηβασιλειάδου).

που φέρουν την επιγραφή *ΛΑΒΕ ΤΗΝ ΝΙΚΗΝ*, η οποία συνοδεύεται με τη λέξη *ΕΙΣΕΛΘΟΝ*¹⁰ (ρ. *εισέρχομαι*), μια πρόσκληση για συμμετοχή σε αγώνες (Stern, 1995: 98-99).

Ο τύπος του κυπέλου αποτέλεσε μέρος συστηματικής μελέτης του D. Harden (Harden, 1935 και 1944-45), ο οποίος συγκεντρώνει και ταξινομεί τα ενεπίγραφα κύπελλα κατασκευασμένα με την τεχνική της εμφύσησης σε μήτρα. Αργότερα η Matheson (Matheson, 1980) και ο McClellan (McClellan, 1983) επικαιροποιούν τον κατάλογο των ευρημάτων. Η M. Stern συμπλήρωσε τα σχετικά κενά που είχαν δημιουργηθεί από τα νεότερα ευρήματα το 1995 σε οδηγό για το μουσείο Τολέδο με όλα τα γνωστά παραδείγματα και τη σχετική βιβλιογραφία (Stern, 1995: 98) και τελευταία στη μελέτη των Weinberg-Stern προστίθενται νέα (Weinberg-Stern, 2009: 65-66, 145-146). Σύμφωνα με τον Harden υπάρχουν 4 κατηγορίες των ενεπίγραφων κυπέλων νίκης, εκ των οποίων η κατηγορία K1iii φέρει συνεχή την επιγραφή σε μια σειρά και έχει δύο υποκατηγορίες (Harden, 1935: 176-180). Στην πρώτη περιλαμβάνονται τα κύπελλα

¹⁰ Για κύπελλα με την επιγραφή *ΕΙΣΕΛΘΟΝ ΛΑΒΕ ΤΗΝ ΝΙΚΗΝ* (τύπου Harden K2) βλ. στο Παρίσι-Λούβρο αρ. MND 499 (Perdrizet, 1906: 6, 7, σημ. 2) και στην Σαρδηνία-Cagliari (Perdrizet, 1906: 6, σημ. 1· Stern, ό.π. σημ. 7, 99, σημ. 3) καθώς και ένα κύπελο (τύπου Harden L) στη Μασαχουσέτη, ΗΠΑ Worcester Art Museum, αρ. 3320 (Harden, 1944-45: 94-95, πιν. ΙΧ, 4).



Εικ. 4α. Κύπελλο Γ91 (ΕΦΑ Χανίων - Δ. Τομαζινάκης).

με κύριο διακριτό χαρακτηριστικό το ανάποδο *N* στη λέξη *THN*, ένα σύνθετος λάθος κατά τη χάραξη του γράμματος στη μήτρα, με αρκετά παραδείγματα να έχουν βρεθεί ενώ στη δεύτερη υποκατηγορία με το σωστό *N* να είναι καταγεγραμμένα ελάχιστα (Stern, 1995: 98-99· Whitehouse, 2001: 26).

Το κύπελλο από την Κίσαμο κατατάσσεται στη σειρά Group K1iii με συνεχή την επιγραφή σε μια σειρά, στην παραλλαγή Group K1iiiε, με το κανονικό *N* στη λέξη *THN* (Harden, 1935: 178). Όμοιο κύπελλο της παραλλαγής αυτής θεωρείται ένα παράδειγμα μόνο, το οποίο σώζεται σε θραυσματική διατήρηση στο Μουσείο του Τολέδο.¹¹ Η προέλευσή του πιθανολογείται από ανασκαφή κοντά στην Τγρε στη Συρία (α' μισό 1^{ου} αι. μ.Χ). Η επιγραφή σώζεται αποσπασματικά και ο μελετητής (Harden, 1935: 178) πιστεύει ότι ανήκει στην μήτρα με το κανονικό *N* επειδή λείπει ένα επιπλέον χαρακτηριστικό που παρατηρείται στην άλλη παραλλαγή με το ανάποδο *N*. Αυτό είναι η κάθετη κεραία του *E* στη λέξη *NEIKHN* που προεξέχει πάνω από την οριζόντια, στοιχείο που διαπιστώνεται στα άλλα δύο κύπελλα της ίδιας συλλογής. Επίσης ένα κύπελλο από Κύπρο, πρώην Συλλογή Cesnola,¹² ο Harden χωρίς να γνωρίζει που βρίσκεται, υποστηρίζει σύμφωνα με το σχέδιο του Cesnola, ότι ανήκει στην παραλλαγή με το ορθό *N* (Harden,

¹¹ Βλ. Harden, 1935: 178, K1iiiε· Stern, ό.π. (σημ. 7): 98, 1923.411, αρ. 2, υ: 6,5 εκ., δ: 6,4 εκ., από κιτρινωπό γυαλί. Δώρο του Edward Drummond Libbey. Συλλογή Thomas H. Curtis. Βλ. επίσης Perdrizet, ό.π. (σημ. 10): 5, αρ. 5-8· Matheson, ό.π. (σημ. 7): 53, αρ. 134 (λανθασμένη αναφορά ως 1923.412, αρ. 3).

¹² Βλ. Perdrizet, ό.π. (σημ. 10): 5, αρ. 1, σημ. 2· Harden, ό.π. (σημ. 11): 179, K1iiil· Stern, ό.π. (σημ. 7): 99, σημ. 6· Lightfoot, 2017: 52, σημ. 19.



Εικ. 4β. Κύπελλο Γ91 (ΕΦΑ Χανίων - Δ. Τομαζινάκης).

1944-45:94). Αναφέρεται επιπλέον ένα θραύσμα που σώζει τμήμα επιγραφής [HN], από τάφο στην Ιερουσαλήμ στο μουσείο Rockefeller, κατασκευασμένο από αμφιλεγόμενη μήτρα. Εάν είναι τμήμα της λέξης *THN* το κύπελο ανήκει στην παραλλαγή με κανονικό *N*, ενώ αν είναι η κατάληξη της λέξης *NEIKHN*, το κύπελλο είναι κατασκευασμένο από την μήτρα με το ανάποδο *N*.¹³

Χρονολόγηση: Η χρονολόγηση του κυπέλου τοποθετείται στα μέσα ή στο β' μισό του 1^{ου} αι. με βάση τα συνευρήματα (context: μέσα 1^{ου} αι μ.Χ.-2^{ος} αι μ.Χ.). Σημειώνεται ότι η πλειονότητα των γνωστών παραδειγμάτων της κατηγορίας δεν έχει αναφορά χρονολογημένου context ενώ τα ελάχιστα ανασκαφικά ευρήματα, που χρονολογούνται από το α' μισό του 1^{ου} αι. μ.Χ., υποδεικνύουν πιθανή τη χρονολόγηση της κατασκευής τους, πριν τα μέσα του 1^{ου} αι μ.Χ.

Για τα κύπελλα της κατηγορίας K1iii από τη μήτρα της παραλλαγής με το ανάποδο *N* ακολουθεί κατάλογος με τα δημοσιευμένα γνωστά παραδείγματα σε μουσεία της Αμερικής και Ευρώπης και ιδιωτικές συλλογές, με πιθανή προέλευση κυρίως τη Συροπαλαιστίνη ή την Κύπρο.

- 1 Toledo Museum of Art. 1923.410A-B, αρ. 4.¹⁴
- 2 Toledo Museum of Art. 1923.412A-B, αρ. 3.¹⁵

¹³ Harden, ό.π. (σημ. 10): 292, K1iiir, 42.222· Stern, ό.π. (σημ. 7): 99, σημ. 6.

¹⁴ Βλ. Perdrizet, ό.π. (σημ. 10): 5, αρ. 5-8· Harden, ό.π. (σημ. 11): 178, Group K1iiih· Matheson, ό.π. (σημ. 7): 53, αρ. 134· Stern, ό.π. (σημ. 7): 99, σημ. 6.

¹⁵ Βλ. Perdrizet, ό.π. (σημ. 10): 5, αρ. 5-8· Harden, ό.π. (σημ. 11): 178, Group K1iiif και g· Matheson, ό.π. (σημ. 7): 53, αρ. 134 (λανθασμένη αναφορά ως 1923.411, αρ. 2), Stern, ό.π. (σημ. 7): 99, σημ. 6.



Εικ. 4γ. Κύπελλο Γ91 (ΕΦΑ Χαλίων - Δ. Τομαζινάκης).

- 3 Walter Art Gallery, Βαλτιμόρη- ΗΠΑ. 47.55. Ο Henry Walters το 1925 αγόρασε από τον Dikran Kelekian, τουρκοαρμένιο συλλέκτη και το 1931 κληροδοτήθηκε στο Walters Μουσείο Τέχνης.¹⁶
- 4 Corning Museum of Glass, Νέα Υόρκη. Πρώην συλλογή Σμιτ, από Λίβανο.¹⁷
- 5 Yale University Art Gallery. 1955.6.68, Συλλογή Μοορε, πιθανή προέλευση Τυρε, Συρία.¹⁸
- 6 Metropolitan Museum of Art, Ν. Υόρκη. 81.10.214, δωρεά Η. G. Matquand, ο οποίος αγόρασε από τη συλλογή Charvet, από Κύπρο, πιθανόν από το Ιδάλιον.¹⁹
- 7 Metropolitan Museum of Art, Ν. Υόρκη. 32.128.10 από Beisan; Συροπαλαιστίνη.²⁰
- 8 British Museum. Από τάφο στην Αμαθούντα, Κύπρος.²¹
- 9 British Museum.1228.20, από Κύπρο.²²

¹⁶ Βλ. Harden, ό.π. (σημ. 10): 94, Group K1iiip· Matheson, ό.π. (σημ. 7), 54· *3000 Years of Glass: Treasures from the Walters Art Gallery*.

¹⁷ Smith, 1957: 69, εικ. 9, αρ. 96· McClellan, 1983: 77· Stern, ό.π. (σημ.7): 99, σημ. 6· Whitehouse, 2001: 316, αρ. 491.

¹⁸ Hayward, 1962: 52-53, εικ. 6, αρ. 5· Matheson, ό.π. (σημ. 7): 53-4, 134, αρ. 837· Stern, ό.π. (σημ. 7): 99, σημ. 6.

¹⁹ Harden, ό.π. (σημ. 10): 94, K1iiin· Stern, ό.π. (σημ. 7): 99, σημ. 6· Lightfoot, ό.π. (σημ. 12): 52, εικ. 3.

²⁰ Harden, ό.π. (σημ. 10): 94, K1iiiq· Matheson, ό.π. (σημ. 7): 54· Stern, ό.π. (σημ. 7): 99, σημ. 6· Whitehouse, ό.π. (σημ. 17): 27· Lightfoot, ό.π. (σημ. 12): 52.

²¹ Βλ. Perdrizet, ό.π. (σημ. 10): 5, αρ. 3· Harden, ό.π. (σημ. 11): 178, K1iiia, πιν.26· Stern, ό.π. (σημ. 7): 99, σημ. 6· Lightfoot, ό.π. (σημ. 12): 52.

²² Βλ. Perdrizet, ό.π. (σημ. 10): 5, αρ. 4· Harden, ό.π. (σημ. 11): 178, K1iiib· Harden, ό.π. (σημ. 10): 92-94, K1iii n· Stern, ό.π. (σημ. 7): 99, σημ. 6· Lightfoot, ό.π. (σημ. 12): 52, σημ.19 για την ταύτιση





Εικ. 48. Κύπελλο Γ91 (ΕΦΑ Χανίων - Δ. Τομαζιζνάκης).

- 10 State Hermitage Museum, Αγία Πετρούπολη. Ρ.1914.17, από τη νεκρόπολη Ποντικάπαιου της Κριμαίας, σημ. Κέρτς, Μαύρη Θάλασσα.²³
- 11 J. Paul Getty Museum. 2003.319, από ιδιωτική συλλογή Erwin Oppenländer, 1901-1988 (Waiblingen, Germany), κληρονόμησε ο Gert Oppenländer το 1988 και πουλήθηκε το 2003 στο Μουσείο Paul Getty.²⁴
- 12 Israel Museum, Ιερουσόλυμα.77.12.751, από ιδιωτική συλλογή Eliahu Dopkin.²⁵
- 13 Formerly G. Sangiorgi Collection, Ρώμη. Από Κύπρο.²⁶
- 14 Newark Museum στο N. Jersey, ΗΠΑ.²⁷
- 15 Louvre Museum.²⁸

με κύπελο άλλης προέλευσης. Το Βρετανικό μουσείο θεωρεί ότι από την περιγραφή των Ohnefalsch-Richter προκύπτουν ομοιότητες με το κύπελο από το βόρειο νεκροταφείο της Σαλαμίνας στην Κύπρο και δεν είναι από την περιοχή Ξυλοτύμβιου.

²³ Βλ. Kunina, 1973: 133,134, εικ. 23, με εκτενής βιβλιογραφία, McClellan, ό.π. (σημ. 17): 77· Stern, ό.π. (σημ. 7): 99, σημ. 6.

²⁴ Βλ. Von Saldern *et al.*, 1974: 162-166, σημ.454· Stern, ό.π. (σημ.7): 99, σημ.6. Πιθανότατα ταυτίζεται με το κύπελο της συλλογής, με αταύτιστο N, που αναφέρει ο McClellan (McClellan, ό.π. (σημ. 17): 77-78).

²⁵ Ο McClellan (McClellan, 1983: 77) προσθέτει ένα από τη συλλογή Eliahu Dopkin Collection και η Stern το αναφέρει επίσης (Stern, 1995: 99, σημ.6). Βλ. Israel Museum, Jerusalem, Exhibitions: *Made by Ennion*: Israeli, 2003.

²⁶ Βλ. Sangiorgi 1914: αρ. 104, πιν. 20·Harden, ό.π. (σημ. 11): 1978, K1iii-i· Stern, ό.π. (σημ. 7): 99, σημ. 6· Lightfoot, ό.π. (σημ. 12): 52, σημ. 19.

²⁷ Βλ. Auth, 1976: αρ. 57· Stern, ό.π. (σημ. 7): 99, σημ. 6.

²⁸ Ο Perdrizet αναφέρει ένα ολόκληρο κύπελο στο Παρίσι με πιθανή προέλευση ελληνική (Perdrizet, ό.π. (σημ. 10): 5, αρ. 9, σημ. 7). Πιθανόν πρόκειται για το ίδιο με το ανάποδο N και ελληνική προέλευση στον κατάλογο της Stern (Harden, ό.π. (σημ. 11): 178, K1iiid· Stern, ό.π. (σημ. 7): 99.



Εικ. 4ε. Κύπελλο Γ91 (ΕΦΑ Χανίων - Δ. Τομαζινάκης).

- 16 Museum of Cagliari, Σαρδηνία. Από ακρόπολη Cornus, 5136.²⁹
- 17 Collection Constable-Maxwell στο Λονδίνο.³⁰
- 18 Worcester Art Museum.³¹
- 19 Ιδιωτική συλλογή στην Ελβετία. Ένα θραύσμα που σώζει [AB].³²
- 20 Από Γοργιπτία, Μαύρη θάλασσα (σημ. Ανάπα). Ένα θραύσμα που σώζει τη φράση [ABE].³³
- 21 Μουσείο Λευκωσίας. Από Κύπρο.³⁴
- 22 Πρώην Συλλογή Djabra Pierides, Λάρνακα. Από Κύπρο.³⁵
- 23 Museum of Lyon.³⁶
- 24 British Museum, συλλογή Slade.³⁷
- 25 Συλλογή Kofler- Truniger.³⁸

²⁹ Βλ. Harden, ό.π. (σημ. 11): 179, K1iiiik, πιν. 276· Stern, ό.π. (σημ. 7): 99, σημ. 6, με αταύτιστο N.

³⁰ Αταύτιστο. Το αναφέρει η Matheson σε κατάλογο δημοπρασίας, βλ. Constable-Maxwell, αρ. 229· Matheson, ό.π. (σημ. 7): 54· McClellan, ό.π. (σημ. 17): 78.

³¹ Βλ. Harden, ό.π. (σημ. 10): 94, Kiiiio.

³² Βλ. Kunz - Rütli, 1981: 80, αρ. 270· MacClellan, ό.π. (σημ.17): 78

³³ Βλ. Алексеева - Сорокина, 2007: 29, πιν. 22, 2.

³⁴ Βλ. Harden, ό.π. (σημ. 11): 178, K1iiiij· Stern, ό.π. (σημ. 7): 99, σημ. 6· Lightfoot, ό.π. (σημ. 12): 52, σημ. 19.

³⁵ Βλ. Perdrizet, ό.π. (σημ. 10): 5, αρ. 2· Harden, ό.π. (σημ. 11): 179, K1iiim· Stern, ό.π. (σημ. 7): 99, σημ. 6 (με άγνωστο N)· Lightfoot, ό.π. (σημ. 12): 52, σημ. 19.

³⁶ Για την αναφορά, βλ. Perdrizet ό.π. (σημ. 10): 5, αρ. 11, σημ. 9.

³⁷ Ο Perdrizet (Perdrizet, ό.π. (σημ. 10): 5, αρ. 10, σημ. 8) αναφέρει ένα από Μύλο Κύπρου, με άγνωστη σημειοτική θέση.

³⁸ Για την αναφορά, βλ. Stern, ό.π. (σημ. 7): 99, σημ. 6.





ΜΚ. Γ91

Σχ. 2. Ανάπτυγμα της επιγραφής (ΕΦΑ Χανίων - Α. Μαλαξιανάκη).

Η επιγραφή σε διαφορετική διάταξη διαιρούμενη σε 2 ίσα μέρη, ΛΑΒΕΤΗ // ΝΕΙΚΗΝ, με το κάθε μέρος να πλαισιώνεται από 4 κυκλικά στεφάνια του τύπου Harden K1ii, αναφέρεται για δύο κύπελλα στο Μητροπολιτικό Μουσείο της Νέας Υόρκης στη συλλογή Cesnola από Κύπρο (Perdrizet, 1906: 4, σημ. 1) και από Κωνσταντινή Αλγερίας.³⁹

Δύο κύπελλα νίκης ίδιου σχήματος που ανήκουν σε άλλη κατηγορία του τύπου Harden K1i⁴⁰ με την ίδια επιγραφή διαιρούμενη σε 4 ίσα μέρη, (ΛΑΒ) (ΕΤΗ) (ΝΝΙ) (ΚΗΝ), μέσα σε οβάλ στεφάνια έχουν ελληνική προέλευση από τη Μήλο ή πλησίον και βρίσκονται στο Βρετανικό Μουσείο⁴¹ και στο Cinzano Glass Collection.⁴² Στην ίδια κατηγορία ο μελετητής κατατάσσει ένα θραύσμα [4] σε στεφάνι που βρέθηκε σε ανασκαφικό σύνολο του 1^{ου} αι. μ.Χ. στα Ίσθμια Κορίνθου (McClellan, 1983: 74, εικ. 4) και αναγνωρίζει ότι τα κύπελλα με την επιγραφή αυτή, είναι συγκεντρωμένα στην Ελλάδα (McClellan, 1983: 76, υποσ. 34).⁴³

Στην Κρήτη είναι γνωστά γυάλινα ανάγλυφα κύπελλα αυτής της τεχνικής και σχήματος αλλά με διαφορετική διακόσμηση, σε θραύσματα από την Κνωσό, μετά το β' τέταρτο του 1^{ου} αι μ.Χ. (Price, 1992: 422-3, αρ. 96, 98, πίν. 341, 349). Πρέπει να αναφερθεί ότι σε δημοσίευμα αθηναϊκής εφημερίδας του 1893 αναφέρεται ενεπιγραφο κύπελο να έχει βρεθεί στην περιοχή του Σελίνου στη νοτιοδυτική Κρήτη, χωρίς να γνωρίζουμε περισσότερα στοιχεία σήμερα.⁴⁴ Σημειώνεται ότι τα κύπελλα αυτής της τεχνικής με διαφορετικές επιγραφές στην ελληνική γλώσσα έχουν βρεθεί κυρίως στην

³⁹ Βλ. Perdrizet, ό.π. (σημ.10): 4, σημ.2,3· Harden, ό.π. (σημ.10): 92-93, K1iia · Lightfoot, ό.π. (σημ.12): 52, εικ. 3.

⁴⁰ Για τον τύπο βλ. Harden, ό.π. (σημ.11): 176-180· Stern, ό.π. (σημ.7): 99, σημ. 5.

⁴¹ Βλ. Harden, ό.π. (σημ.11): 177, K1ia, πιν.26d και Lazarus, 1980: αρ.6, αντίστοιχα.

⁴² Παραδείγματα του τύπου αυτού σε άλλες περιοχές της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, βλ. ενδεικτικά από Vindonissa, Berger, 1960:49-51, αρ.119-120, πιν.8· και στις ανατολικές ακτές Δαλματίας, περιοχή Zadar Κροατία, Štefanac, 2017: 104, εικ.1,1.

⁴³ Βλ. σχετικά ό.π. σημ.28. Επιπλέον επιγραφα κύπελλα κατασκευασμένα με την ίδια τεχνική αλλά με διαφορετικές επιγραφές, έχουν βρεθεί σε αρκετές περιοχές του ελλαδικού χώρου, βλ. ενδεικτικά Σίφνο, Γαλαξίδι, Αντίκυρα Βοιωτίας, Μέγαρο, Θεσσαλονίκη και από την Αγορά Αθήνας (Weinberg-Stern, 2009: 80, αρ.145-146). Για συγκεντρωμένη τη σχετική βιβλιογραφία, βλ. Weinberg-Stern. ό.π.: 65-66, σημ. 406 και 417-421.

⁴⁴ Βλ. άρθρο στην εφημερίδα, [ανυπόγραφο] (11-8-1893), «Γάλινα εν Σελίνω», *Εφημερίς*, 2, αρ. φύλλου 223: Έν Σελίνω της Κρήτης ευρέθη εσχάτως υέλινον ποτήριον φέρον, εκτύπος δώδεκα στεφάνους

ανατολική πλευρά της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας,⁴⁵ στην ανατολική και κεντρική Μεσόγειο,⁴⁶ αλλά και στο εσωτερικό των βόρειων εδαφών⁴⁷ καθώς και σε άλλες ρωμαϊκές στρατιωτικές θέσεις (Price, 2014: 145).

Η χρονολόγηση και η καταγωγή της τεχνικής αποτελεί αντικείμενο αντιπαράθεσης μεταξύ των μελετητών που έχουν συμβάλει στη μελέτη της. Είναι γενικά αποδεκτό ότι η εφεύρεση της τεχνικής ανήκει στο β' μισό του 1^{ου} αι π.Χ. και η αρχή παραγωγής αυτών ξεκινά από τις πρώτες δεκαετίες του 1^{ου} αι. μ.Χ. (McClellan, 1983: 75· Stern 1995: 65 κ.ε.). Για ακριβέστερη χρονολόγηση με αναστασιμικά δεδομένα (Price, 1991: 64 κ.ε.· Weinberg-Stern, 2009: 64-65). Η Σιδώνα αναφέρεται από τους αρχαίους συγγραφείς (Pliny, *Nat. Hist.* 5: 75-76· 36: 193 και Strabo, *Geography* 16.2.25) ως σημαντικό κέντρο υαλουργικής παραγωγής της ανατολικής Μεσογείου και θεωρείτο η πόλη των υαλουργών στα τέλη του 1^{ου} αι π.Χ., οι οποίοι προσθέτουν στην υπογραφή τους το τοπωνύμιο 'Σιδώνιος' (McClellan, 1983: 71-72).

Αναφορικά με την περιοχή προέλευσης και καταγωγής της τεχνικής υπάρχουν διαφορετικές απόψεις σχετικά με τα κέντρα παραγωγής των ανάγλυφων κύπελλων, δεδομένης της διασποράς των αγγείων αυτών από την Ισπανία μέχρι τη Μαύρη Θάλασσα (McClellan, 1983· Price, 1991· Stern, 1995: 65 κ.ε.· Grose *et al.*, 2017: 98 κ.ε.). Η πλειοψηφία των μελετητών συμφωνεί με τον Harden (Harden, 1935: 164-165), ο οποίος αποδίδει τα ενεπίγραφα κύπελλα με ελληνικές επιγραφές στα μεγάλα υαλουργικά κέντρα, ιδιαίτερα της Συροπαλαιστίνης και υποστηρίζει το επιχειρημά του με τη μετανάστευση τεχνιτών προς τη Δύση, φέρνοντας τα σχέδια και την τεχνολογία τους σε νέες μακρινές αγορές (Stern, 1995: 71-72). Για την ανταλλαγή μήτρων μεταξύ των τοπικών εργαστηρίων μιλάει ο McClellan (McClellan, 1983: 76) ενώ η Price, λόγω των πρώιμων ευρημάτων στη Δύση θεωρεί ότι η καταγωγή βρισκείται εκεί από όπου και στη συνέχεια μετανάστεψαν οι τεχνίτες στην Ανατολή (Price, 1991: 64, 71). Οι θέσεις εύρεσης ωστόσο είναι συγκεντρωμένες κυρίως στην ανατολική Μεσόγειο παρά στη Δύση και εστιάζονται στην Παλαιστίνη και τη Συρία. Η Stern (Stern, 1995: 74) θεωρεί ότι η παρουσία των πρώτων παραδειγμάτων στη Δύση εξηγείται λόγω της απουσίας ρωμαϊκών στρατιωτικών στρατοπέδων εκείνη την περίοδο και υποστηρίζει ότι μέσω του εμπορίου φτάνουν σε όλα τα μακρινά μέρη τα προϊόντα. Ωστόσο αναγνωρίζεται ότι τα ενεπίγραφα κύπελλα με ελληνικές επιγραφές σχετίζονται τα περισσότερα με την παραγωγή της ανατολικής Μεσογείου (Weinberg-Stern, 2009: 65).

εις δύο σειρές, ων η μὲν πρὸς τὸ χεῖλος ἡ δὲ πρὸς τὸ κάτω ἄκρον. Ἐν τῷ μέσῳ φέρει κύκλωθεν τὴν ἐξῆς ἐπιγραφήν, ἔκτυπον ὠσαύτης Λάβε τὴν νίκην'.

⁴⁵ Στις περιοχές της δυτικής Μεσογείου έχουν βρεθεί λιγότερα γνωστά παραδείγματα. Ενδεικτικά θα μπορούσε να αναφερθεί από τη Ναρμπόν-ΝΑ Γαλλία, ένα θραύσμα με αποσπασματική επιγραφή ΝΙΚ/ΩΝ, βλ. Fontaine-Roussel-Ode, ὀ.π. (σημ. 7): 180, σημ. 12-13.

⁴⁶ Βλ. στη Masada - Ισραήλ (Barag, 1991: 139· Jackson-Tal, 2016: 71-72), στην Cosa (Grose *et al.*, 2017: 103-107, αρ. 206-209).

⁴⁷ Βλ. ενδεικτικά στη Magdalensberg-Αυστρία (Czurda-Ruth, 1979: 144-145, αρ. 1055, πιν. 22) Tongeren-Βέλγιο (Cosyns, 2005: 179-183), Camulodunum-M. Βρετανία (Price, 1991: 67, σημ. 22).



Το εύρημα από την Κίσαμο με ανασκαφικά δεδομένα προστίθεται στις ελληνικές περιοχές που γνωρίζουμε μέχρι σήμερα και εμπλουτίζει το χάρτη με τις θέσεις προέλευσης των αγγείων αυτών, που είχαν επικεντρωθεί στο παρελθόν κυρίως στη Συροπαλαιστίνη και την Κύπρο. Άλλωστε οι Φοίνικες, ένας λαός με μεγάλη ναυτική και εμπορική παράδοση, στη θαλασσινή τους πορεία προς τη Δύση χρειάζονταν και αυτοί σταθμούς που τους προσέφεραν οι κρητικές ακτές. Το γυάλινο ενεπίγραφο κύπελο από την Κίσαμο αποτελεί ένα αντικείμενο πολυτελείας, αφενός προορισμένο για την ανώτερη τάξη της πόλης, που είχε την οικονομική δυνατότητα να το αποκτήσει και αφετέρου υποδηλώνει τη συμμετοχή σε συμπόσια, ένα ευρέως διαδεδομένο κοινωνικο-πολιτικό φαινόμενο που στόχευε στην κοινωνική προβολή και πολιτική καταξίωση των εύπορων πολιτών. Το γυαλί είναι υλικό με αξία ανώτερη από του χρυσού και του αργύρου κατά τον Πλίνιο (Pliny, *Nat. Hist.*: 36:198), λόγω της υψηλής τεχνογνωσίας που απαιτεί η κατασκευή του και το εύρημα αυτό συμπληρώνει τις μελέτες για την πρώιμη ρωμαϊκή υαλουργία.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- АЛЕКСЕЕВА, Е. М. - СОРОКИНА Н. П. (2007): *Коллекция Стекла Античной Горгоппии*, Москва Интербук-бизнес.
- ΑΝΤΩΝΑΡΑΣ, Α. (2009): «Η τεχνολογία της υαλουργίας κατά τη ρωμαϊκή και την παλαιοχριστιανική εποχή» στο Χρ. ΓΚΑΤΖΟΛΗΣ (επιμ.), *ΥΑΛΙΟΣ, Ημερίδα Συντήρησης, Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη*, σ. 85-96.
- AUTH, S. H. (1976): *Ancient Glass at the Newark Museum from the Eugene Schaefer Collection of Antiquities*, Newark Museum, with assistance from The Ford Foundation and The National Endowment for the Arts, New Jersey.
- BARAG, D. (1991): «The contribution of Masada to the History of Early Roman Glass» στο M. NEWBY - K. PAINTER (eds.), *Roman Glass: Two Centuries of Art and Invention*, The Society of Antiquaries of London, London, 137-40.
- BERGER, L. (1960): *Römische Gläser aus Vindonissa. Veröffentlichungen der Gesellschaft Pro Vindonissa*, 4, Basel.
- CONSTABLE-MAXWELL, A. (1979): *Catalogue of the Constable-Maxwell Collection of Ancient Glass*, Sotheby Parke Bernet, London.
- COSYNS, P. (2005): «Two Fragments of Mold-Blown Glass Beakers with Greek Inscriptions from Tongeren (Belgium)», *Journal of Glass Studies* 47: 179-183.
- CZURDA-RUTH, B. (1979): «Die römischen Gläser vom Magdalensberg», *Archäologische Forschungen zu den Grabungen auf dem Magdalensberg 6*, Kärntner Museumsschriften 65, Klagenfurt.
- FONTAINE, S. - ROUSSEL-ODE, J. (2010): «Vases soufflés-moulés du Haut-Empire trouvés en Narbonnaise» στο C. FONTAINE-HODIAMONT et al. (eds.), *D'Ennion au Val Saint-Lambert, Le verre soufflé-moulé. Actes des 23^e Rencontres de l'Association française pour l'Archéologie du Verre. Colloque international, Bruxelles - Namur, 17-19 Octobre 2008*. Scientia Artis, vol. 5. Bruxelles, 177-203.
- GROSE, D. F. - SCOTT, R. T. - PRICE, J. K. - LARSON, A. - HUFFSTOT, J. (2017): «The Hellenistic, Roman, and Medieval Glass from Cosa», *Memoirs of the American Academy in Rome. Supplementary Vol. 12*, University of Michigan Press for the American Academy in Rome.
- HARDEN, D. B. (1935): «Romano-Syrian Glasses with Mould-blown Inscriptions», *Journal of Glass Studies* 25 (2): 163-186, Society for the Promotion of Roman Studies, London.



- HARDEN, D. B. (1944-45): «Two Tomb-Groups of the First Century A.D. from Yamour, Syria, and a Supplement to the list of Romano-Syrian Glasses with Mould-blown Inscription», *Syria* 24: 81-95, 291-292.
- HAYWARD, J. (1962): «Roman Mold-Blown Glass at Yale University», *Journal of Glass Studies* 4: 48-60.
- ΓΝΑΤΙΑΔΟΥ, Δ. (2013): *Διαφανής ύαλος για την αριστοκρατία της αρχαίας Μακεδονίας*, Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Μακεδονικών και Θρακικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη.
- ISRAEL MUSEUM, JERUSALEM, EXHIBITIONS: *Made by Ennion. Ancient Glass Treasures from the Shlomo Moussaieff Collection*, Israel Museum, Jerusalem, Temporary Exhibition Gallery, Samuel and Saidye Bronfman, Archaeology Wing, 01/05/2011 - 01/12/2011.
<https://www.imj.org.il/en/collections/228947> [ανακτήθηκε 2/10/2020].
- ISRAELI, Y. (2003): *Ancient Glass in the Israel Museum: The Eliabu Dobkin Collection and Other Gifts*, The Israel Museum Jerusalem, Jerusalem.
- JACKSON-TAL, R. E. (2016): «The glass from the 1995 excavations in Camp F at Masada: The use of luxury and common Early Roman glass in military context», *Levant* 48/1: 63-78.
- KUNINA, N. (1973): «Syrian Mould-blown Glass Vessels from the Necropolis at Panticapaeum» στο K. S. GORBUNOVA (ed.), *Monuments of Ancient Applied Art*, Hermitage Museum, Leningrad, σ. 101-150.
- KUNZ, M. - RÜTTI, B. (1981): *3000 Jahre Glaskunst Glaskunst von der Antike bis zum Jugendstil*, Kunstmuseum Luzern.
- LAZARUS, P. (1980): *The Cinzano Glass Collection*, London.
- LIGHTFOOT, C. S. (2017): *The Cesnola Collection of Cypriot Art*, Metropolitan Museum of Art, N.Y.
- MCCLELLAN, M. (1983): «Recent Finds from Greece of First Century A.D., Mold-Blown Glass», *Journal of Glass Studies* 25: 71-78.
- ΜΑΡΚΟΥΛΑΚΗ, Στ. (2009): «Αριστοκρατικές» αστικές επαύλεις στην ελληνορωμαϊκή Κίσαμο» στο Χρ. ΛΟΥΚΟΣ, Ν. ΞΙΦΑΡΑΣ, Κλ. ΠΑΤΕΡΑΚΗ, *Ubi dubium ibi libertas, Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Νικόλα Φαράδα*, Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο, σ. 337-380.
- ΜΑΡΚΟΥΛΑΚΗ, Στ. - MARTINEZ FERNANDEZ, A. (2000-2001): «Ψήφισμα προξενείας από την Κίσαμο», *Κρητική Εστία* 8: 147-158.
- ΜΑΡΚΟΥΛΑΚΗ, Στ. - ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΑΚΟΣ, Ι. - ΦΡΑΓΚΟΝΙΚΟΛΑΚΗ, Χρ. (2004): «Η αρχαία Κίσαμος και η πολεοδομική της οργάνωση», *Atti del congresso internazionale: Creta Romana e Protobizantina*, Ηράκλειο 2000, II, Padova, σ. 355-373.
- MATHESON, S. B. (1980): *Ancient Glass in the Yale University Art Gallery*, University Art Gallery, New Haven.
- ΟΗΝΕΦΑΛΣΧ-ΡΙΧΤΕΡ, Μ. (1883): «Mittheilungen aus Cypern», *AM* 8: 133-40.
- ΠΑΠΑΔΑΚΗ, Χρ. - ΜΙΛΙΔΑΚΗΣ, Μ. (2013): «Cenae Maiores στην ελληνορωμαϊκή Κίσαμο», *Κρητική Εστία* 14: 35-47.
- PERDRIZET, P. (1906): «Verres de Sidon donnés en prix dans des concours», *Mémoires de la Société nationale des Antiquaires de France*, PARIS, vol. 45: 3-12.
- PRICE, J. (1991): «Decorated Mould-Blown Glass Tablewares in the First Century AD» στο M. NEWBY - K. PAINTER (eds.), *Roman Glass: Two Centuries of Art and Invention*, The Society of Antiquaries of London Occasional Papers 13, London, 56-75.
- PRICE, J. (1992): «Hellenistic and Roman Glass» στο L. H. SACKETT (επιμ.), *Knossos: from Greek City to Roman Colony. Excavations at the Unexplored Mansion II*, BSA Suppl. 21, London, σ. 415-490.



PRICE, J. (2014): «Personal possessions or traded goods? Finds of mouldblown glass vessels on Flavian sites in northern Britain» στο R. COLLINS - F. MCINTOSH (eds.), *Life in the Limes: Studies of the People and Objects of the Roman Frontiers*, Oxbow Books, Oxford, 140-50.

«Recent Important Acquisitions: MADE BY PUBLIC AND PRIVATE COLLECTIONS IN THE UNITED STATES AND ABROAD», *Journal of Glass Studies* 13 (1971): 134-147.

VON SALDERN, A. - NOLTE, B. - LA BAUME, P. - HAEVERNICK, T. E. (1974): *Gläser der Antike. Sammlung Oppenländer*, Hamburg.

SANGIORGI, G. - FROEHNER, W. (1914): *Collezione de vetri antichi dalle origini al V sec. D.C.: Ordinati e descritti da Giorgio Sangiorgi con Prefazione di W. Froehner*, Casa Editrice d'Arte Bestetti e Tumminelli, Milan.

ΣΚΟΡΔΟΥ, Μ. (2000): «Ελληνιστική κεραμική από το Καστέλι Κισιάμου», στο Σ. ΔΡΟΥΓΟΥ *et al.* (επιμ.), *Ε' Επιστ. Συνάντησης για την ελληνιστική Κεραμική Χρονολογικά Προβλήματα – Κλειστά Σύνολα – Εργαστήρια*, Χανιά 1997, Τ.Α.Π.Α., Αθήνα, σ. 25-36.

ΣΚΟΡΔΟΥ, Μ. (2015): «Έργο: Έργα συλλογής και μεταφοράς λυμάτων Κισιάμου. Υπόεργο: «Διερευνητικές τομές - Ανασκαφές», *ΑΔ Χρονικά* 70: 1258-1268.

ΣΚΟΡΔΟΥ, Μ. (2018): «Ταφικό μνημείο Κισιάμου» στο *IB' Κρητολογικό* [<https://12iccs.proceedings.gr/el/proceedings/category/38/32/220>], σ. 1-17.

ΣΚΟΡΔΟΥ, Μ. (2020): «Αξευντός θαλαμωτός τάφος Κισιάμου» στο Π. ΚΑΡΑΝΑΣΤΑΣΗ, Α. ΤΖΙΦΚΟΥΝΑΚΗ, & Χ. ΤΣΙΓΩΝΑΚΗ (επιμ.), *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης, 4: Πρακτικά της 4^{ης} Συνάντησης (Ρέθυμνο, 24-27 Νοεμβρίου 2016)*, Εφορεία Αρχαιοτήτων Ρεθύμνου, Ρέθυμνο, σ. 713-725.

SMITH, R. W. (1957): *Glass from the ancient World*, Corning.

ŠTEFANAC, B. (2017): «Mold-blown glass from the Roman Province of Dalmatia» στο S. WOLF - A. DE PURY-GYSEL (eds.), *Annales du 20^e Congrès de l' Association Internationale pour l' Histoire du Verre*, Fribourg /Romont, 7-11 Septembre 2015, Romont, 103-10.

STERN, E. M. (1995): *The Toledo Museum of Art. Roman Mold-Blown Glass: The First through Sixth Centuries*, The Toledo Museum of Art, Rome/Toledo - Ohio.

VAN DEN DRIES, F. M. A. (2007): «Some Notes on Roman Mold Material and the Technique of Molding for Glassblowing», *Journal of Glass Studies* 49: 23-38.

VESSBERG, O. - WESTHOLM, A. (1956): «The Hellenistic and Roman Periods in Cyprus», *The Swedish Cyprus Expedition*, IV, 3, The Swedish Cyprus Expedition, Stockholm.

THE WALTERS ART GALLERY (1982): *3000 years of glass: Treasures from the Walters Art Gallery*, Baltimore, <https://art.thewalters.org/detail/6779/> [ανακτήθηκε 28/9/2020].

WEINBERG, G. D. - STERN, M. E. (2009): «Vessel Glass», *The Athenian Agora*, Vol. 34.

WIGHT, K. (2000): «Leaf Beakers and Roman mold-blown glass production in the first century A.D.», *Journal of Glass Studies* 42: 61-79.

WHITEHOUSE, D. (2001): *Roman Glass in the Corning Museum of Glass*, vol. 2, CMC, Hudson Hills Press, N.Y.

HISTORICAL SOURCES

Strabo, *Geographica*. JONES, H. L., Trans. (1967). *The Geography of Strabo*. 8 Volumes. Loeb Classical Library. Cambridge: Harvard University Press.

Pliny, *Naturalis Historia*. EICHHOLZ, D. E., Trans. (2001). *Pliny, Natural History*. 10 Volumes. Loeb Classical Library. Cambridge: Harvard University Press.

